

SARUFI KATIKA SEKONDARI

E. Wesana-Chomi
Idara ya Lugha za Kiafrika
Chuo Kikuu cha Sebha

1.0 Utangulizi

Makala hii ni mapitio ya somo la sarufi katika vitabu viwili: *Kiswahili 3 (K.3)* na *Kiswahili 4 (K.4)* ambavyo vilitayarishwa na Taasisi ya Elimu Tanzania na kuchapishwa na Oxford Tanzania. Kwa pamoja vitabu hivyo vinashughulikia mada za kisarufi zifuatazo:

KITABU	MADA
<i>Kiswahili 3</i>	1. Upatanisho wa kisarufi na Ngeli za nomino 2. O-rejeshi 3. Tungo 4. Sentensi na muundo wa sentensi
<i>Kiswahili 4</i>	5. Tabia za vitenzi 6. Uundaji wa maneno 7. Uchanganuzi wa sentensi

Mapitio haya yatafuata mpangilio wa mada hizo kama zilivyotajwa hapo juu:

1.1 Upatanisho wa kisarufi na Ngeli za Nomino

Maelezo ya upatanisho wa kisarufi katika K3 yanaridhisha kwa kiwango fulani lakini yanatatiza katika nyanja mbili. Nyanja ya kwanza inahusisha kauli kwamba: 'upatanisho huo hutambulishwa na viambishi vinavyotokana na nomino' (uk.29) kama katika mifano ifuatayo:

A.
UMOJA
Chungwa *hili limeiva* vizuri
Jamvi *limekunjwa*
Kapu *limejaa* matunda
Tunda *langu lina* ukakasi

B.
WINGI
Machungwa *haya yameiva* vizuri
Majamvi *yamekunjwa*
Makapu *yamejaa* matunda
Matunda *yangu yana* ukakasi

Mifano ya hapo juu ilitolewa katika K3 na inaonyesha kwamba waandishi wa kitabu hapa wanazungumzia 'viambishi ngeli' na sio 'viambishi vinavyotokana na nomino'

kama wanavyodai. Kauli kwamba kuna ‘viambishi vinavyotokana na nomino’ inaleta picha ya ‘viambishi nomino’ kama vile *ma-* katika *machungwa, majamvi, makapu, matunda*. Hapa ni wazi kwamba upatanisho wa kisarufi katika mifano ya hapo juu haukuoneshwa na kiambishi nomino *ma-* bali umeoneshwa na viambishi ngeli *LI-* na *YA-* kama waandishi wa K3 wenyewe wanavyoendelea kufafanua: ‘...nomino katika sentensi za fungu A na B zinatimia kiambishi *LI-* katika umoja na kiambishi *YA-* katika wingi ili kuleta upatanisho wa kisarufi’ (uk.29). Hata hivyo, kauli hiyo inapotosha. Katika mifano iliyotolewa sio nomino ambazo ‘zinatumia viambishi patanishi *li-* na *ya-* bali ni vitenzi katika sentensi za fungu la A na B hapo juu. Waandishi wa K3 wanaelekea kuchanganya dhana mbili tofauti ingawa zinahusiana: dhana ya viambishi ngeli na ile ya viambishi nomino. Viambishi ngeli ndivyo alama za upatanisho wa kisarufi na vile vile alama za ngeli za nomino. Hivyo katika mifano ya hapo juu viambishi *li-* na *ya-* ni viambishi ngeli. Kwa upande mwingine viambishi nomino ni alama za umoja na wingi katika nomino. Hivyo, katika mifano ya hapo juu viambishi nomino ni $\emptyset$ (umoja) na *ma-* (wingi). Mara chache tu ndipo tunakuta kwamba umbo la kiambishi nomino na lile la kiambishi ngeli ni sawa kwa mfano kiambishi ngeli *KI-* katika ngeli ya nomino zinazoanza na kiambishi nomino *ki-*.

1.2 Upatanisho wa kisarufi kama msingi wa kuainisha nomino katika ngeli

Kutokana na kigezo cha upatanisho wa kisarufi nomino zote ambazo zinaakisiwa¹ katika vitenzi au katika vivumishi na kiambishi patanishi sawa hizo nomino huunda ngeli moja. Kigezo hicho ndicho kimechukuliwa kuwa ndicho kilichotumika katika K3 kugawa nomino katika K3 unafanana sana na ule wa kimapokeo (k.m. katika Ashton 1944) ambapo viambishi nomino ndivyo vinavyoathiri uamzi kuiweka nomino fulani katika ngeli fulani. Tuchukue kwa mfano ngeli iliyotambulishwa katika K3 kama ngeli ya U - I. Ngeli ya U - I imechukuliwa kujumlisha nomino ambazo katika umoja zinaakisiwa katika vitenzi na kiambishi patanishi *u-* (umoja) na kuakisiwa na kiambishi patanishi *i-* katika wingi kama inavyoonekana katika mfano ufuatao:

2.   Mkutano *u*meanza (umoja)
                      Mikutano *i*meanza (wingi)

Lakini kuzingatia umoja na wingi wa nomino katika uainishaji wa nomino katika ngeli unakabiliwa na tatizo hili: kuna nomino ambazo zinaakisiwa na viambishi ngeli kutoka ngeli tofauti katika umoja na katika wingi:

3.   Ukuta *u*mebomoka
                      Kuta *zimebomoka*

Kutokana na mifano katika K3 nomino *ukuta* na *kuta* zinapaswa kujumlisha ngeli moja; lakini hii haiwezekani kwa sababu sentensi ifuatayo haikubaliki:

4. *Kuta imebomoka

Sentensi hiyo haikubaliki lakini hiyo ndiyo sentensi inayotabiriwa na maelezo ya tabia za ngeli ya U - I kama inavyoelezwa katika K3. Aidha katika ngeli ya U - I kuna nomino ambazo hazitumiki katika wingi yaani nomino kama vile *ugonjwa*, *ujumbe*, *ukweli*. Maelezo katika K3 yanatabiri kwamba kuna sentensi kama vile:

5. Ugonjwa umeenea
*magonjwa imeenea

Kama mfano katika (5) hapo juu unavyoonyesha utabiri huo katika K3 si sahihi.

Uchunguzi wa mfumo mzima wa ngeli za nomino katika K3 unaonyesha kwamba kigezo cha upatanisho wa kisarufi hakikutumika ipasavyo. Matokeo yake ni kwamba nomino zinazopaswa kuunda ngeli moja zimesambazwa katika ngeli mbalimbali kama ilivyooneshwa hapa chini:

(a) Ngeli ya U-I, U-ZI na U-YA zinaingiliana:

6. Mkutano umeanza (U-I umoja)
Uzi umekatika (U-ZI umoja)
Uovu umeenea (U-YA umoja)
Ugonjwa umeenea (U-YA umoja)

Katika K3 nomino *mkutano*, *uzi*, *uovu* zinajumlisha ngeli tofauti. Lakini kutokana na kigezo cha upatanisho wa kisarufi nomino hizo zinapaswa kujumlisha ngeli moja tu kwa sababu zote zinaakisiwa na kiambishi patanishi sawa katika vitenzi kama mifano ya hapo juu inavyothibitisha.

(b) Ngeli ya LI-YA na U-YA pia zinaingiliana:

7. Majembe yamepotea (LI-YA wingi)
Magonjwa yameenea (U-YA wingi)

Kigezo cha upatanisho wa kisarufi kingetumiwa iapasavyo nomino *majembe* na *magonjwa* zingeingizwa katika ngeli moja kwa sababu zinaakisiwa na kiambishi sawa yaani YA- katika vitenzi.

(c) Nomino kama vile *nyuzi*, *suruali* zinaakisiwa na kimbishi patanishi zi- katika vitenzi na kutokana na msingi wa upatanisho wa kisarufi hizo nomino zinajumlisha ngeli moja. Hata hivyo, katika K3 nomino *nyuzi* na *suruali* zimeingizwa katika ngeli tofauti kama ifuatavyo:

8. Nyuzi zimekatika (U-ZI wingi)
Suruali zimeshonwa (I-ZI wingi)

(d) Nomino nyingine kama vile *mikutano*, *kazi*, zinaakisiwa katika vitenzi na kiambishi patanishi *i-*; kwa hivyo zinapaswa kujumlisha ngeli moja ingawa katika K3 nomino hizo zimepangwa katika ngeli tofauti kama ifuatavyo:

9. Mikutano imeanza (U-I wingi)
Kazi inanitoshwa (I-ZI umoja)

Kwa jumla ngeli za nomino zilizopendekezwa katika K3 zinaingiliana kwa kiasi kikubwa mno kwamba mfumo mzima unaelekea kutokuwa wa maana. Hii ni kwa sababu kigezo cha upatanisho wa kisarufi hakikutumiwa ipasavyo. Ninavyoona hapa kosa ni kuingiza sifa ya umoja na wingi wa nomino katika upangaji wa nomino katika ngeli. Katika kigezo cha upatanisho wa kisarufi, sifa hii haina nafasi na kuitumia ni kukaribisha vurugu kama ilivyoelezwa hapo juu. Kutokana na kigezo cha upatanisho wa kisarufi nomino zote zinazoakisiwa katika vitenzi au katika vivumishi na kiambishi patanishi sawa, hizo nomino huunda ngeli moja. Hivyo kwa mfano, nomino ambazo zinaakisiwa na kiambishi patanishi *i-* katika vitenzi huunda ngeli moja bila kujali umoja au wingi wa nomino hizo. Matokeo ya kutumia ipasavyo kigezo cha upatanisho wa kisarufi ni mfumo wa ngeli kumi na moja² kama ilivyooneshwa hapa chini:

10.	NG	KP	MIFANO
	1	YU- ³	Mgeni yumo ndani Mgeni ametoka
	2	WA-	Wageni wamo ndani Wageni wametoka
	3	U-	Mkutano umeanza Uzi umekatika Uovu umeenea
	4	LI-	Jembe limepotea papai limeiva
	5	YA-	Majembe yamepotea maovu yameenea
	6	KI-	Kitabu hiki kinasomwa

		kijiko kinang'aa		
7	VI-	Vitabu hivi vinasomwa vijiko vinang'aa		
8	I-	Suruali imeshonwa kazi hii inanitosha mikutano imeanza		
9	ZI-	Suruali zimeshonwa Kazi zinanitoshwa	Nyuzi zimekatika Mali ziliibiwa	Sigara zinauzwa Ndizi zimeiva
NG	KP	MIFANO		
10	KU-	Kusoma kunafurahisha Kustarehe kuna ubaya wake		
11	PA-	Hapa petu pamejaa Kule kwenye milima kumeanza kuonekana.		

2.0 O-rejeshi

Umbo hili limetajwa kama '-o-' rejeshi (uk.32) hali ambayo inatoa picha potofu kwamba 'o' rejeshi ni kiambishi kati. Lakini 'o' rejeshi si kiambishi kati bali ni kiambishi awali na kinapaswa kutajwa hivi '-o-'.

Kauli hii: 'o rejeshi hujiegemeza kwenye kiambishi ngeli cha nomino inayotajwa' (uk.32) si dhahiri na inachanganya akili. Labda waandishi wa K3 walikuwa na maana hii kwamba: 'virejeshi kama vile ye, lo, cho, vyo- huundwa kwa kuambatisha viambishi ngeli kwenye mzizi 'o'. Hata hivyo kauli kama hiyo haijakamilika mpaka yaelezwe mabadiliko ya kimofonolojia katika maumbo ya viambishi ngeli, hivyo viambishi vikiongezwa kwenye mzizi 'o'. Lakini maelezo kama hayo yasingefaa katika kitabu cha wanafunzi wa kidato cha tatu. Kauli nyepesi ambayo ningependekeza ni kama vile: 'o-rejeshi' pamoja na viambishi ngeli huunda viwakilishi virejeshi kama vile ye-, lo-, cho-, vyo-,...'

Mfumo wa 'o-rejeshi' (uk.32) una mapengo kadha katika ngeli ya YU-A-WA, U-I na U-YA ambapo viambishi vya 'o-rejeshi' havikutajwa. Aidha katika ngeli ya YU-A-WA kiambishi cha o-rejeshi sio wa- bali ni o.

3.0 Tungo

Sina wasiwasi mkubwa na maelezo yaliyotolewa kwa dhana hii kwa jumla ingawa yanaweza kuboreshwa zaidi. Hata hivyo, aina za tungo na mifano yake vina upungufu fulani. Kwa mfano, kirai nomino kimefasiliwa kuwa tungo ya nomino moja au zaidi lakini mifano yote iliyotolewa ni ya nomino moja tu. Sina uhakika kama 'kirai kivumishi' ni dhana inayofaa katika sarufi ya Kiswahili. Nafikiri ingekuwa bora zaidi kama 'tungo' zinazoitwa virai vivumishi zingeelezwa kama vipashio vya kirai nomino.

3.2 *Vishazi*

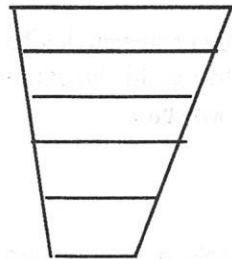
Dhana ya kishazi imefasiliwa kimapokeo na fasili hiyo inafaa au inakidhi mahitaji ya walengwa wa K3. Vile vile fasili ya kishazi kitegemezi ni ile ya kimapokeo na inafaa hapa. Hata hivyo, picha imetolewa kwamba vishazi vitegemezi ni vishazi virejeshi kwani mifano yote ya vishazi vitegemezi katika K3 ni ile ya vishazi virejeshi. Hili ni kosa. Dhana ya kishazi kitegemezi katika Kiswahili ni pana zaidi kwa sababu vishazi vitegemezi katika Kiswahili vinajumlisha vishazi vingine kama vile vilivyopigiwa italiki katika mifano ifuatayo:

11. Waliotoroka *waliponiona* (kishazi wakati)
Mahali *alikoziwa* hapajulikani (kishazi mahali)
Jinsi *alivyotoroka* jela inashangaza sana (kishazi namna)
Mpe taarifa basi *ukimwona huko sokoni* (kishazi sharti)
Ungemwomba angekusaidia (kishazi sharti)
Nimekuja *ili tuelewane* (kishazi kusudio)

4.0 Sentensi

Katika maelezo yao ya sentensi ni nini waandishi wa K3 wanatoa kauli ifuatayo: "... ngazi ya chini katika tungo ni kirai," (uk.36). Kwanza haieleweki mara moja kama neno 'tungo' hapa limetumika kwa maana ya 'sentensi' au kama linarejea mfumo mzima wa kisarufi. Kwa vyovyote vile nafikiri kauli iliyonukuliwa hapo juu ni kauli potofu. Kutokana na nadharia ya Sarufi Msonge (Halliday 1961, Maw 1969, Berry 1977) kuna ngazi tano za kisarufi zifuatazo:

12.

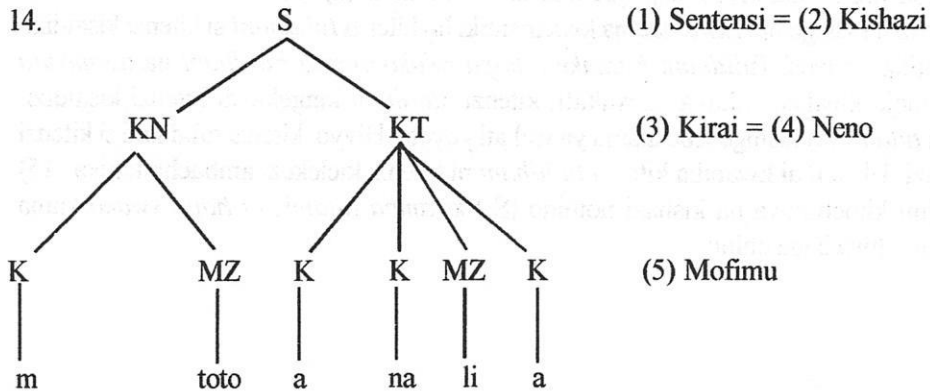

- Ngazi ya SENTENSI (1)
- Ngazi ya KISHAZI (2)
- Ngazi ya KIRAI (3)
- Ngazi ya NENO (4)
- Ngazi ya MOFIMU (5)

Kwa mujibu wa nadharia ya Sarufi Msonge sentensi ndiyo tungo ya ngazi ya juu sana na inachukuliwa kuwa imeundwa kwa kishazi kimoja au zaidi. Kishazi huundwa kwa kirai kimoja au zaidi; na kirai huundwa kwa neno moja au zaidi, na neno huundwa kwa mofimu moja au zaidi. Mofimu si tungo kwa sababu haina muundo wa kisarufi na kwa mantiki hii mofimu ndiyo ngazi ya chini katika tungo. Ili kuthibitisha ukweli huu chunguza sentensi ifuatayo:

13. Mtoto analia

Kutokana na Sarufi Msonge sentensi (S) ya hapo juu imeundwa kwa kishazi kimoja: *mtoto analia*. Kishazi hicho kimeundwa kwa kirai nomino (KN) *mtoto* pamoja na kirai tenzi (KT) *analia*. Kirai nomino kimeundwa kwa neno moja *mtoto* ambalo limeundwa kwa mofimu mbili: kiambishi (K) *m-* pamoja na mzizi (MZ) *toto*. Kirai tenzi *analia* kimeundwa kwa neno moja ambalo limeundwa kwa mofimu nne kama ilivyooneshwa hapa chini:

Kama inavyoonekana katika mchoroti⁴ wa hapo juu, ngazi ya chini katika sentensi au katika tungo yoyote ile ya kisarufi si kirai bali ni mofimu, yaani, mizizi (MZ) na viambishi (K).

4.1 Sentensi Sahili

Mfano mmoja wa sentensi katika K3 unatatanisha. Mfano huo ni huu ufuatao:

15. Tulidhani tutamkuta hapa kwako (ku.37)

Kutokana na K3 kitenzi *tulidhani* katika sentensi ya hapo juu ni kitenzi kisaidizi (KS). Je, hii ni sahihi? Nafikiri kitenzi *tulidhani* si kitenzi kisaidizi kwa sababu mbili. Kwanza, kitenzi kisaidizi hakifuatwi na kitegemezi (KZ) kwamba kama mifano katika (16b) inavyothibitisha:

16a	Juma <i>anaweza</i> kukusaidia Niliwahi kumwona Majani <i>yalikuwa</i> yamezagaa kila mahali	*16b	Juma anaweza kwamba S... Niliwahi kwamba S... Majani yalikuwa kwamba S...

Pili, kitenzi kisaidizi kikibeba alama ya wakati, kitenzi kikuu (T) ama hakibebi alama ya wakati yoyote kama katika (17a) au kinabeba alama ya hali tu kama katika (17b) hapa chini:

17a Mimi *niliweza kuwaokoa*

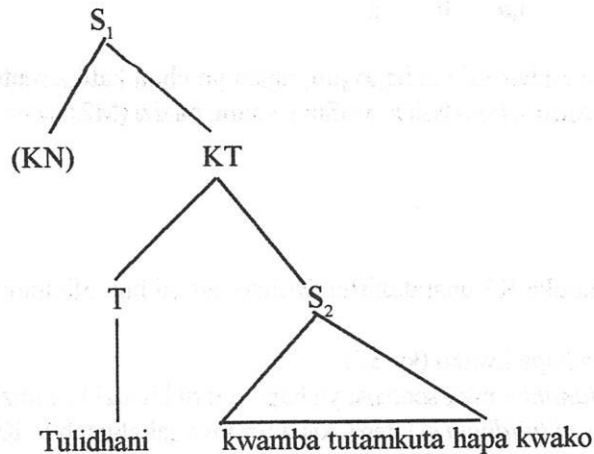
KS T

17b Majani *yalikuwa yamezagaa* kila mahali

KS T

Tukirudia mfano katika (15) hapo juu inabainika kwamba: (a) Kitenzi *tulidhani* kinaweza kufuatwa na kitegemezi *kwamba* na kwa mantiki hii kitenzi *tulidhani* si kitenzi kisaidizi. (b) Katika sentensi *Tulidhani tutamkuta hapa kwako* vitenzi *tulidhani* na *tutamkuta* kila kimoja kinabeba alama ya wakati; kitenzi *tulidhani* kingekuwa kitenzi kisaidizi, kitenzi *tutamkuta* kisingebeba alama ya wakati yoyote. Hivyo, kitenzi *tulidhani* si kitenzi kisaidizi. Ukweli ni kwamba kitenzi *tulidhani* ni kitenzi kielekezi ambacho katika (15) hapo juu kimefuatwa na kishazi nomino (S_2) *kwamba tutamkuta hapa kwako* kama ilivyooneshwa hapa chini:

18.

Kutokana na mjadala wa hapo juu, mambo matatu yanadhihirika. Kwanza, *Tulidhani tutamkuta hapa kwako* si sentensi sahili. Pili, hiyo sentensi ni sentensi changamano Tatu, katika mfano (15) na (18) kitenzi *tulidhani* si kitenzi kisaidizi.

4.2 Sentensi Changamano

Katika K3 sentensi changamano imefasiliwa kimapokeo kama muundo wa kishazi huru pamoja na kishazi kitegemezi kimoja au zaidi. Sawa, lakini uwanja wa mifano ya

vishazi vitegemezi ni mfinyu mno kwa vile unajumlisha tu vishazi virejeshi. Kama tulivyoona hapo juu katika Kiswahili kuna vishazi vitegemezi anuwai; kwa hiyo aina nyingine za vishazi vitegemezi zilipaswa kutumiwa kuonyesha miundo ya sentensi changamano.

4.3 Sentensi ambatano

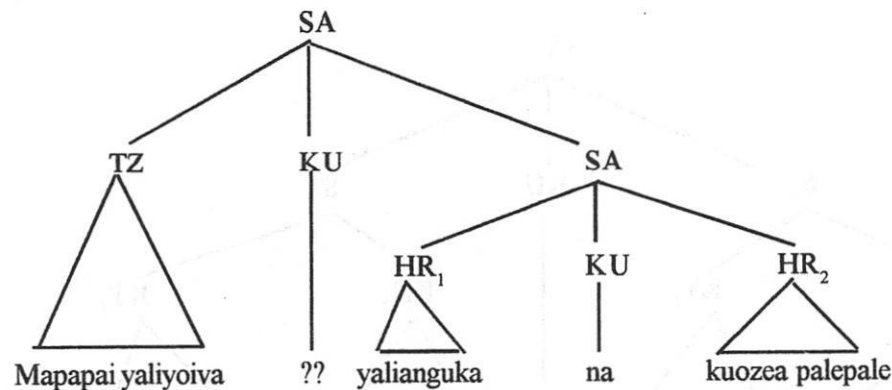
Aina tatu za sentensi ambatano (SA) zimebainishwa katika K3 pamoja na sifa zake. Aina ya kwanza imeelezwa kuwa SA iliyoundwa kwa vishazi huru (HR) viwili au zaidi kama katika mfano ufuatao:

19. [Nyumba imezekwa]HR₁ lakini [bado inavuja] HR₂

Aina ya pili ni ile iliyoundwa kwa kishazi kitegemezi (TZ) kimoja pamoja na vishazi huru viwili au zaidi kama katika mfano ufuatao:

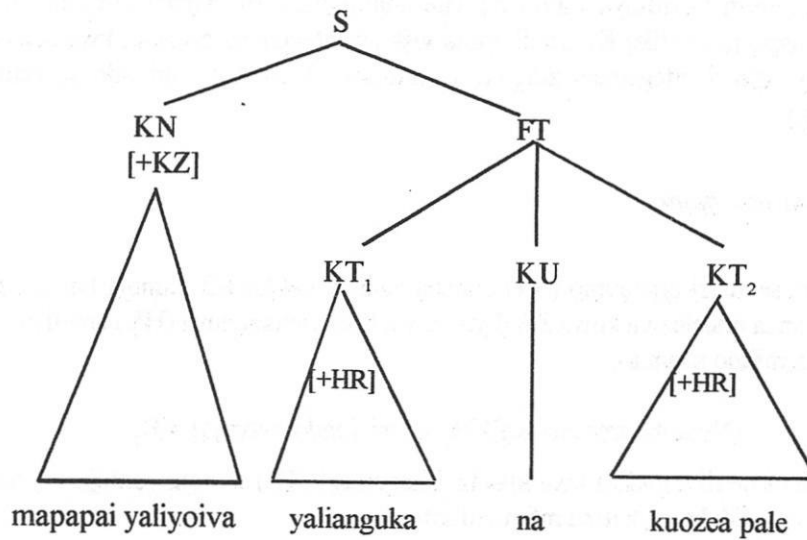
20 [Mapapai yaliyoiva] TZ [yalianguka chini] HR₁ na [kuzoea pale pale] HR₂
Kutokana na maelezo ya K3 sentensi hiyo ya hapo juu ingetarajiwa kuwa na muundo ufuatao:

21.

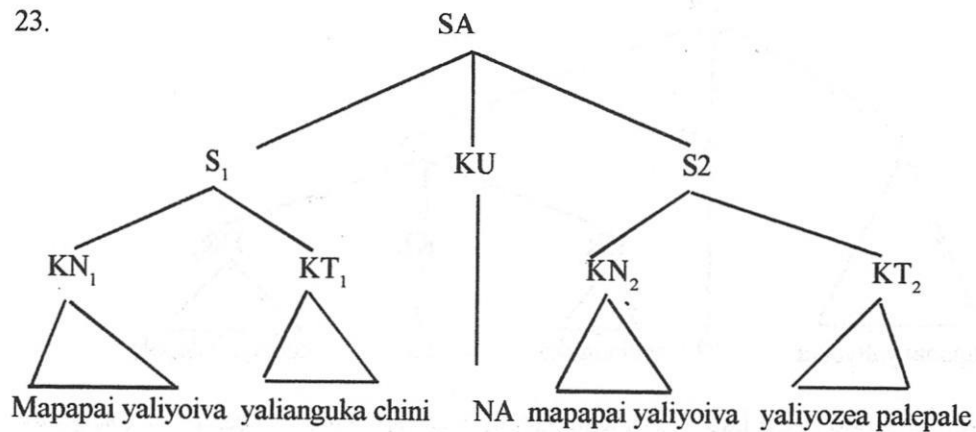
Lakini muundo kama huo haufai kwa sababu hauoneshi jinsi kipashio TZ (*mapapai yaliyoiva*) kilivyounganishwa na vishazi huru HR₁ na HR₂. Ili kutatua tatizo hili inabidi kutambua kwamba kipashio *mapapai yaliyoiva* ni kishazi kitegemezi ambacho kinafanya kazi kama kirai nomino katika muundo kama vile:

22.

Muundo wa hapo juu wenyewe ni matokeo ya kutumia kanuni dondoshi kwenye chimbuko la sentensi 'mapapai yaliyoiva yalianguka chini na kuozea palepale' kama ilivyooneshwa hapa chini:

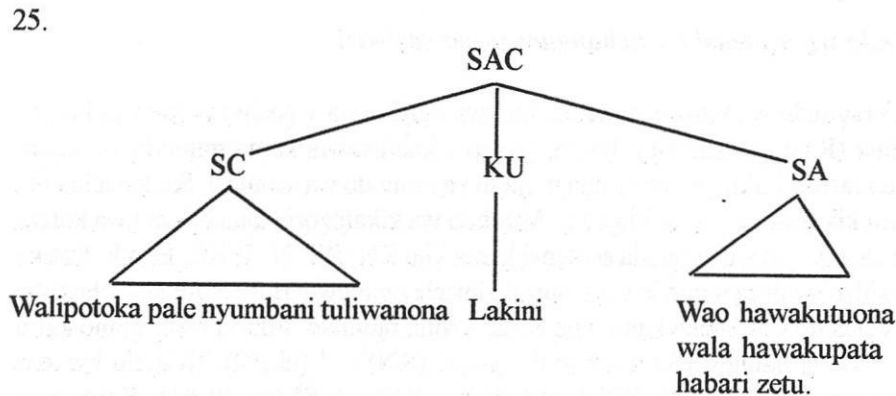
23.

Katika SA ikiwa S₁ na S₂ zina vipashio sawa, vile vya S₂ vilivyo sawa vinaweza kudondoshwa. Katika SA ya hapo juu vipashio vilivyo sawa ni KN₁ = KN₂; Kwa hiyo KN₂ inaweza kudondoshwa; matokeo yake ni sentensi: 'Mapapai yaliyoiva yalianguka chini na kuozea pale pale.' Uchambuzi huu unakusudia kuonyesha kwamba sentensi hiyo kweli ni sentensi ambatano lakini sio yenye vipashio vilivyotajwa katika K3. Sentensi hiyo ni sentensi ambatano iliyoundwa kwa sentensi changamano (SC) mbili S₁ na S₂ kama mchoroti katika (23) unavyoonyesha.

24. [Walipofika pale nyumbani] TZ [tuliwaona] HR [wao hawakutuona] HA wala [hawakupata habari zetu] HR

Ni vigumu mno kama silo jambo lisilowezezana kabisa kufikiria mchoroti ambao unaweza kuwakilisha muundo wa sentensi katika (24) kama ilivyoelezwa katika K3. Kwa kweli hakuna sentensi ambatano yenye kishazi kitegemezi na kishazi huru kama wanaodai waandishi wa K3. Tatizo hili linaweza kutatuliwa kwa kurekebisha maelezo ya sentensi katika (24) kama ifuatavyo: Sentensi katika (24) ni sentensi ambatano changamano (SAC) iliyoungwa kwa sentensi changamano (SC) moja pamoja na sentensi ambatano (SA) kama ilivyooneshwa hapa chini:

Kama mchoroti wa hapo juu unavyoonyesha sentensi katika (24) haikuundwa kwa kishazi kitegemezi kimoja na vishazi huru viwili kama inavyodaiwa katika K3. Aidha, hiyo sentensi si sentensi ambatano sahili bali ni sentensi ambatano changamano (SAC).

Aina ya tatu ya SA katika K3 imeelezwa kuwa ni ile iliyoungwa kwa vishazi vitegemezi viwili pamoja na vishazi huru viwili kama katika mfano huu:

26. Alivaa kaptula iliyochakaa ijapokuwa anayo mpya iliyoshonwa juzi.

Hapa tena maelezo yanagongana na mifano. Kimuundo sentensi hii haitofautiani na sentensi katika (24), yaani zote ni sentensi ambatano changamano ambazo ziliundwa kwa sentensi changamano mbili zikiunganishwa na kiunganishi ijapokuwa. Lakini ni jambo la kutia moyo kuona kwamba waandishi wa K3 wameachana na madai ya kimapokeo kwamba viunganishi kama vile ingawa, ijapokuwa ni alama za uhusiano wa kiukunjiano⁵; madai hayo si sahihi kwa sababu muundo S_1 ingawa S_2 au S_1 ijapokuwa S_2 una sifa mbili muhimu za SA. Moja ni kwamba katika muundo [S_1 ingawa S_2], S_1 na S_2 zinaweza kubadilishana nafasi bila kuathiri muundo na maana ya sentensi inayohusika kama inabvyoonekana hapa chini:

27. Anayo kaptula mpya iliyoshonwa juzi ijapo alivaa iliyochakaa.

Pili, kanuni dondoshi iliyotajwa hapo juu ndiyo iliyotumika kuzalisha sentensi katika (26) kutoka kwenye chimbuko lenye muundo kama vile:

Kanuni dondoshi inadondosha kipashio N_2 cha S_2 ambacho ni sawa na N_1 cha S_1 na matokeo yake ni sentensi katika (26) hapo juu. Pongezi kwa waandishi wa K3 kwa utambuzi huu na kuachana na uchambuzi wa kimapokeo wa sentensi kama vile (26). Hata hivyo, waandishi hao wamekosea kudai kwamba sentensi katika (26) iliundwa kwa vishazi vitegemezi viwili pamoja na vishazi huru viwili. Kama inavyoonekana katika (28) hapo juu sentensi katika (26) ni sentensi iliyoungwa kwa sentensi changamano mbili, S_1 na S_2 .

4.4 Muundo wa sentensi na uchanganuzi wa sentensi

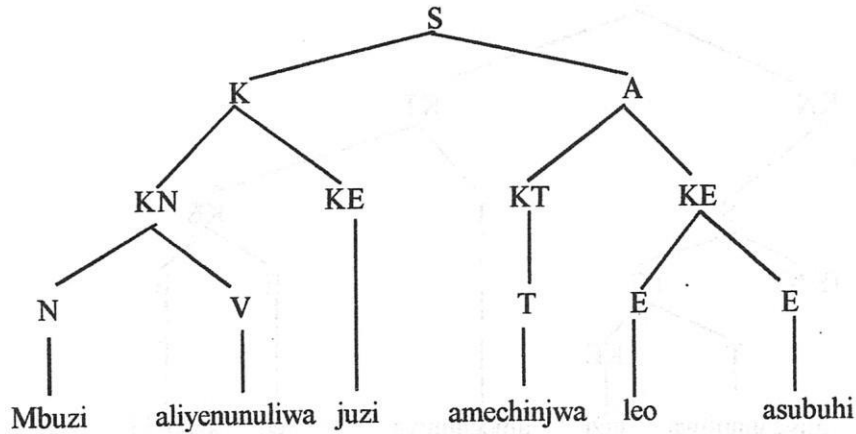
Katika K3 muundo wa sentensi umeelezwa kwa mujibu wa vipashio vyake vya kikazi, yaani, kiima (K) na kiarifu (A). hivyo, sentensi imefasiliwa kama muundo wa kiima pamoja na kiarifu. Lakini hii ni nyanja moja tu ya muundo wa sentensi. Sentensi ina pia muundo wa kikategoria au wa kiujenzi. Muundo wa kikategoria unaelezwa kwa kutaja kategoria za maneno yanayounda sentensi kama vile KN, KT, N, T, KE, E, n.k. Katika K3 nyanja hizo mbili za muundo wa sentensi zimechanganywa. Baya zaidi ni kuchukulia kwamba vipashio vya kikazi kama vile K na A vina muundo. Fikiria kwa mfano kauli zifuatazo: 'kiima huundwa kwa kikundi nomino (KN) ...' (uk;39); 'Kiarifu huweza kujengwa kwa KT, KT + N, KT + KE, KT + KN + KE' (uk.40-41). Kauli hizo zinachukulia kwamba kiima na kikundi nomino ni kitu kimoja au ni vitu sawa na kwamba kiarifu na kitenzi ni kitu kimoja. Hii si sahihi. Kikundi nomino kama kipashio cha kikategoria kina muundo kama vile [N + KV] au [N + S] na kinaweza kufanya kazi kama kiima, yambwa au kama yambiwa. Kikundi tenzi vile vile kina muundo kama vile [KS + T], [T + KN], [T + KE], n.k. Kwa upande mwingine kiima hakina muundo. Katika uchanganuzi wa sentensi kikazi inatoshwa kusema tu kwamba sentensi fulani imeundwa kwa kiima pamoja na kiarifu; kama kiarifu kina vipashio vingine vya kikazi kama vile yambwa, yambiwa au chagizo, basi navyo vinatajwa.

Kuchanganya kwa muundo wa kikazi wa sentensi na ule wa kikategoria katika K3 kumechangia uchambuzi wa sentensi usio stadi. Chunguza kwa mfano sentensi ifuatayo:

29. Mbuzi aliyenunuliwa juzi amechinjwa leo asubuhi.

Kwa kutumia 'njia ya matawi' sentensi hiyo imechanganyuliwa katika K3 kama ifuatavyo:

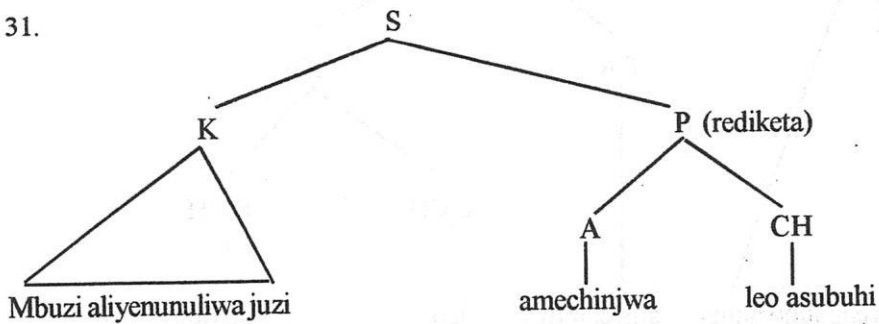
30.

Hapa ni wazi kwamba istilahi za kikazi kama vile kiima (K), kiarifu (A) na zile za kikategoria kama vile KN, KT, T, N zimechanganywa. Baya zaidi ni kuchukulia kwamba katika (30) Kiima ni kipashio kilichoundwa kwa KN + KE ambapo KE kinaonekana kueleza KN! Kwa maneno mengine uchanganuzi katika (30) unadai kwamba Kiswahili kina kanuni zalishi kama vile K ? KN + KE, madai ambayo hayana msingi wowote!

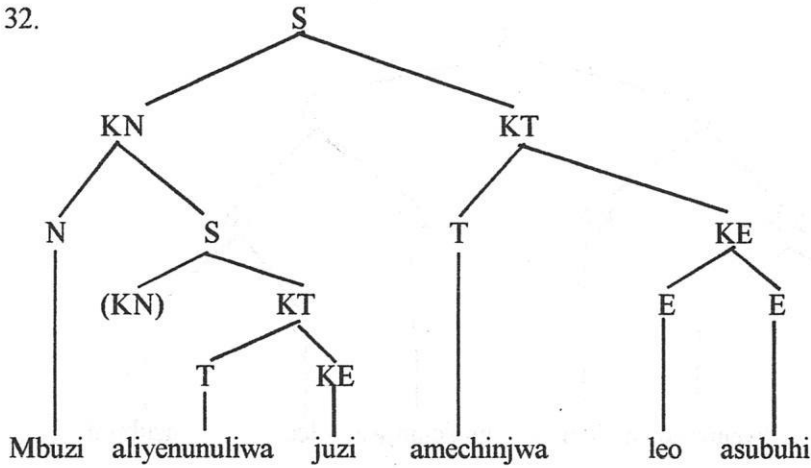
Kwa kuzingatia maoni yaliyotolewa hapo juu, sentensi katika (29) inaweza kuchanganuliwa kwa njia mbili kama ifuatavyo. Njia ya kwanza ni kueleza muundo wa sentensi hiyo kwa kutaja vipashio vyake vya kikazi tu kama katika mchoroti ufuatao:

31.

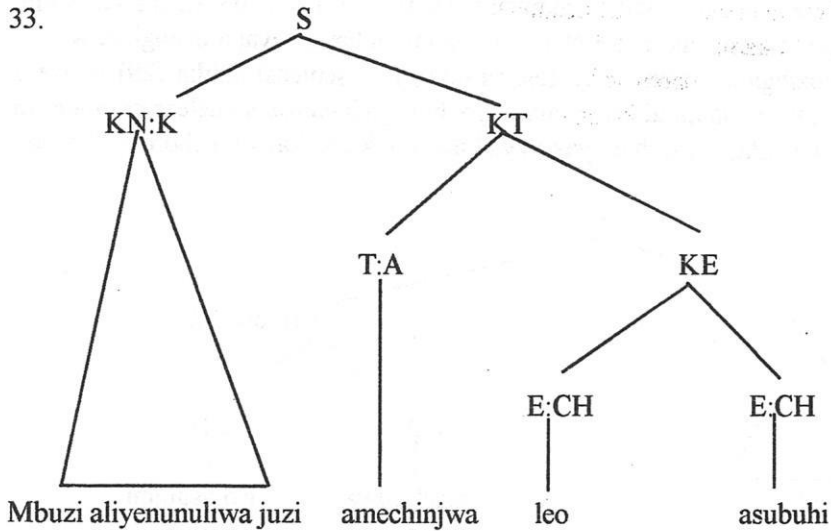
Njia ya pili ni kutaja vipashio vya sentensi vya kikategoria bila kujali kazi ambazo zinafanywa na vipashio hivyo kama ifuatavyo:

32.

Kuna njia nyingine ambayo imejaribiwa katika K3 bila mafanikio. Katika njia hii vipashio vya kikategoria vinatajwa sambamba na kazi zake katika sentensi kama ifuatavyo:

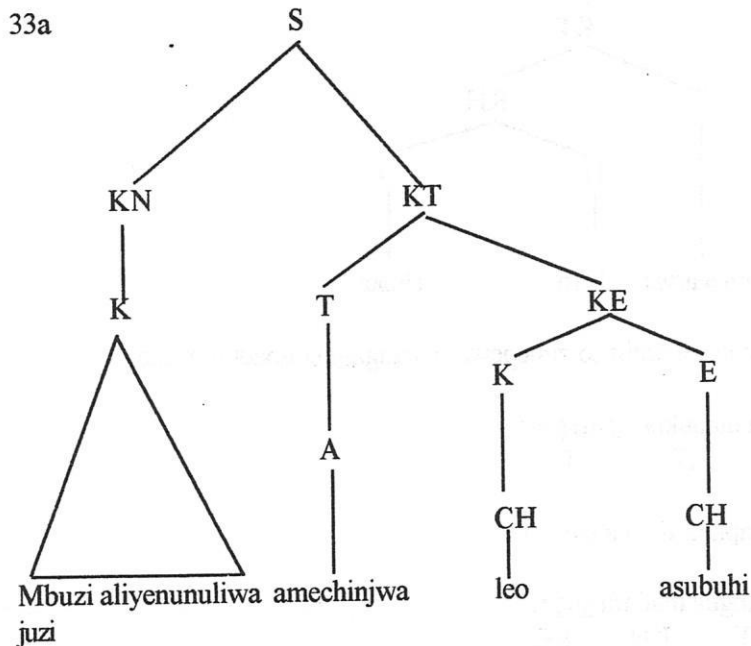
33.

Utaratibu uliotumiwa hapa unafanana na ule uliotumiwa katika K3 kuchanganua sentensi hiyo, lakini kuna tofauti muhimu. Katika K3 imedaiwa kwamba kiima kimeundwa kwa kikundi nomino na kwamba kiarifu kimeundwa kwa kitenzi au kwa kitenzi pamoja na kielezi. Hapa hakuna madai kama hayo. Mchoroti katika (33) unasema tu kwamba sentensi imeundwa kwa kikundi nomino (KN) kinachofanya kazi kama kiima (K) pamoja na kikundi tenzi (KT) ambacho kimekaliwa na kitenzi (T) kinachofanya kazi kama

kiarifu (A) pamoja na kikundi kielezi kilichokaliwa na vielezi (E) vinavyofanya kazi kama chagizo (CH).

Mchoroti katika (33) hapo juu ingeweza kutolewa kama katika (33a) hapa chini:

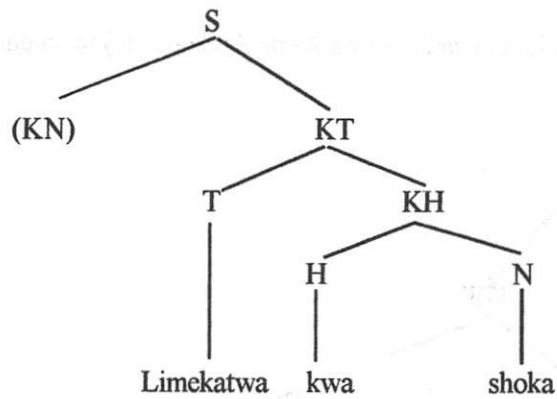
Uchanganuzi katika (33a) ni uchanganuzi mpotofu. Hii ni kwa sababu unatoa picha kwamba kikundi nomino (KN) kimeundwa kwa kiima (K) au kwamba kikundi tenzi (KT) kimeundwa kwa kiarifu (A) au kwamba kikundi elezi (KE) kimeundwa kwa chagizo (CH), madai ambayo si sahihi. Itakumbukwa kwamba madai hayo yanafanana na yale katika K3 ambapo imedaiwa (uk.39-41) kwamba 'kiima huundwa kwa kikundi nomino' au 'kiarifu hujengwa kwa KT, KT + KE, KT + KN + KE'. Kama ilivyokwisha oneshwa kauli kama hizo ni kauli kama hizo ni kauli potufu pia.

Kuna nyanja kadha za kiuchambuzi katika K3 ambazo zinapaswa kutajwa hapa. Katika uk.40 kuna uchambuzi huu:

34. Limekatwa   kwa shoka
                     KT   KN

Nafikiri wengi tutakubali kwamba katika sentensi ya hapo juu kwa shoka sio kikundi nomino (KN) bali ni kikundi kihusishi (KH). Hivyo sentensi hiyo inapaswa kuchanganuliwa kama ifuatavyo:

35.

Katika uk. 41 kuna sentensi ambazo zimepewa uchanganuzi unaotatanisha:

36.   Pilau inanukia vizuri sana
              KN   KT   KT

Nafikiri vizuri sana hapa ni KE na sio KT.

              Tuliangua madafu sita tu
              KT   KN   KE

37.   Hapa sita tu ni kivumishi(v) na sio kielezi. Vile vile kuna sentensi yenye uchanganuzi tata:

38.   Mjomba amejenga nyumba kubwa ajabu
              KT   KN   KE

Hapa ningefikiri kwamba kubwa ajabu inachukua nafasi ya kivumishi na sio ya kielezi.

5.0   Tabia za kitenzi

Mada hii ndiyo ya kwanza katika K4. Kutokana na K4 kitenzi kina kazi ya kutambulisha:

- wakati wa utendaji wa jambo
- nafsi
- hali ya uyaakinishi na ukanushi
- uelekezi
- urejeshi
- kauli

Hapa nitatoa maoni kuhusu wakati na urejeshi tu.

5.1 Wakati

Katika kujadili dhima ya kitenzi K4 inawasilisha istilahi mpya ya kisarufi. Istilahi hii ni *njeo* ambayo imeelezwa kuwa wakati wa kutendeka kwa jambo. Njeo nne zimebainishwa: njeo ya wakati uliopo, njeo ya wakati uliopita, njeo ya wakati ujao na njeo ya 'wakati wa mazoea' (uk.15).

Dhana ya 'wakati wa mazoea' inatatanisha. Ninavyoona, mazoea na wakati ni vitu viwili tofauti. Mazoea ni hali ya kufanyika kwa tendo. Hivyo, hali ya mazoea inaonyesha kwamba jambo fulani linafanyika kimazoea na kufanyika kwa jambo kimazoea hakuhusishi wakati uliopo, wakati ujao au wakati uliopita kama mifano katika K4 chenye inavyoonyesha:

39. Flora huenda shule kila siku
Neli hutembelea babu yake kila mara
Sudi huvaa viatu vyeusi wakati wote.

Kuhusu mifano ya hapo juu waandishi wa K4 wana haya ya kusema:

“Sentensi hizo zinaashiria hali ya mazoea au ya kuwa na desturi fulani”. Huu ni ushahidi tosha kwamba waandishi wa K4 wamechanganya dhana ya hali na ile ya njeo. Njeo ni kategoria ya kisarufi ambayo inaonyesha wakati wa kufanyika kwa jambo. Kwa jumla kuna njeo tatu: njeo ya wakati uliopo, njeo ya wakati ujao na njeo ya wakati uliopita. Kwa upande mwingine hali ni kategoria ya kisarufi inayoonyesha (pamoja na mambo mengine) kama:

- tendo linaendelea kufanyika, litaendelea kufanyika, lilikuwa likiendelea kufanyika, n.k. - (hali ya kuendelea).
- tendo limekamilika kufanyika, litakuwa limekamilika, lilikuwa limekamilika (hali timilifu).
- kufanyika kwa tendo kunategemea masharti fulani (hali ya masharti)
- tendo linafanyika kimazoea au kidesturi, kwa mfano, kila siku, kila jioni mara kwa mara, n.k. (hali ya mazoea).

Hizi ni baadhi tu za hali za kitenzi. Bahati mbaya waandishi wa K4 walipuuza (au labda walisahau) kutaja tabia hii muhimu ya vitenzi, yaani kutambulisha hali ya kufanyika kwa jambo.

5.2 Urejeshi

Kwa mujibu wa K4 kitenzi kina tabia ya kurejesha kwa nafsi ya mtajwa kama katika sentensi za hapa chini:

40. Ng'ombe amejilaza chini
Nilidhani tutamkuta mjomba
Niliwatangazia zamu zao
Hatutavituma vifurushi hivi leo.

Tunaambiwa pia kwamba kitenzi kina tabia ya kurejea kwa mtajwa kwa kutumia O-rejeshi kama katika mifano ifuatayo:

41. Kitabu hiki ndicho chenye kurasa zote
Majembe uliyoagiza yameletwa
Kijana atakayeshinda atazawadiwa
Bomba zitoazo maji ni chache sana.

Nafikiri hapa kuna kuchanganya dhana mbili ambazo zinatofautiana kidogo ijapo zina uhusiano wa aina fulani. Katika sarufi dhana ya urejeshaji inafahamika kama hali ya kurejea kwa mtajwa au jambo linalozungumziwa kwa kutumia kirejeshi. Katika Kiswahili kirejeshi ni kiambishi patanishi ambacho ni maarufu kwa jina 'O-rejeshi'. Lakini katika (40) mifano iliyotolewa hayaakisi ukweli huu. Ukweli huu umeakisiwa katika mifano ya (41) hapo juu. Lakini ni wazi kwamba maumbo yanayotokana na O-rejeshi kama vile cho-, yo-, ye-, zo- na maumbo kama vile tu-, wa-, vi- katika (41) maumbo hayo yote ni viambishi patanishi ambavyo Kapinga (1983) anaviita viwakilishi viambata. Viambishi patanishi katika (40) hapo juu ni viambishi patanishi virejeo; vile katika (41) ni viambishi patanishi virejeshi. Hivyo, inaelekea kwamba tunaweza kubainisha dhana mbili hapa: urejeo kama katika (40) na urejeshi kama katika (41). Dhana zote mbili zinaoneshwa na viambishi patanishi lakini urejeshi unaoneshwa na viambisho virejeshi kutokana na mzizi "O".

6.0 Uundaji wa maneno

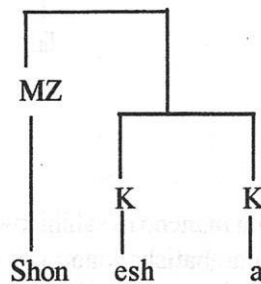
Njia tano zimetajwa katika K4 kama njia za kuunda maneno katika Kiswahili: kubadili mpangilio wa herufi, uambishaji wa maneno, kuambatisha maneno, kutohoa maneno kutoka lugha nyingine na kufananisha sauti, sura au tabia. Maoni yangu yatahusu njia mbili tu, yaani kubadili mpangilio wa herufi na uambishaji wa maneno.

6.1 Kubadili mpangilio wa herufi

Kutokana na K4 'maneno yote huundwa kwa vitamkwa au herufi' (uk.21). Kwanza ieleweke kwamba vitamkwa sio herufi lakini herufi zinawakilisha vitamkwa katika maneno. Kwa mfano neno shonesha lina vitamkwa sita lakini lina herufi nane. Tamko

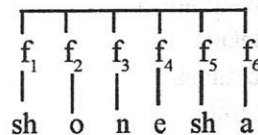
lilionukuliwa hapo juu linazingatia tu muundo wa kifonolojia wa neno. Lakini maneno piahuwa na muundo wa kimofolojia ambao unaelezwa kwa kutaja mofimu zake, yaani mzizi (MZ) na kiambishi (K) au viambishi. Hivyo, kwa mfano muundo wa kimofolojia wa neno shonesha unaweza kutajwa kama ifuatavyo:

42.

Kwa upande mwingine neno shonesha lina muundo wa kifonolojia ambao unaweza kuonyeshwa kwa kutaja fonimu (f) zake (yaani vitamkwa) kama ifuatavyo:

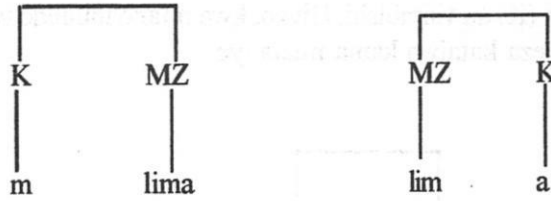
43.

Hivyo kauli kwamba maneno yote huundwa kwa vitamkwa au herufi inadai ufafanuzi.

Kubadili mpangilio wa herufi kama njia ya kuunda maneno ni njia ya kubahatisha tu; haina msingi wowote katika lugha na kwa vile inahusisha maneno machache tu haiwezi kudaiwa kuwa mojawapo ya njia zitumikazo kuunda maneno ya Kiswahili. Inatokea kwamba kuna maneno kama vile lima, mali, lami, mlima ambayo yana 'herufi/vitamkwa' sawa lakini ambavyo vimepangwa tofauti katika kila neno. Maneno kama hayo si mengi kiasi kwamba yanatuwezesha kutoa kauli ya jumla kuhusu uundaji wa maneno kama hayo. Binafsi nafikiri ingekuwa bora zaidi kumanikia muundo wa maneno wa kimofolojia. Kufanya hivyo kunatuwezesha kuona kwamba maneno yanayodaiwa kuwa na muundo sawa, kweli yana muundo tofauti. Kwa mfano, maneno kama vile lami, imla, mila, mali, kila moja limeundwa kwa mofimu moja lakini maneno kama vile lima, mlima yameundwa kwa mofimu zaidi ya moja kama ilivyooneshwa hapa chini:

44.

6.2 Uambishaji wa maneno

‘Uambishaji’ kama njia ya kuunda maneno ni sahihi kwa maana kwamba yapo maneno mengi sana yaliyoundwa kwa kuambatisha kiambishi kimoja au zaidi kwenye mzizi. Hata hivyo, baadhi ya mifano iliyotolewa katika K4 inatatanisha. Kwa mfano, ina maana gani kusema kwamba maumbo yafuatayo yote ni ‘maneno’?

45.

lima	analimiwa
tunalima	hatalimiwa
walilima	kilimo
halimi	ukulima
limia	limiwa

Bila shaka wataalamu wa kutunga kamusi watakubali kwamba kati ya maumbo ya hapo juu kuna ‘maneno’ matano tu yaani, lima, limia, kilimo, limiwa, ukulima. Maumbo hayo ni ‘maneno’ kwa maana ya kuwa na maana ya kilekiska. Kwa mantiki hii maneno mengine kama vile tunalima, walilima, halimi, analimiwa, hatalimiwa, n.k. si maneno bali ni sentensi. Kwa upande mwingine kuna namna ambavyo maumbo kama vile tunalima, walilima, halimi, analimiwa, hatalimiwa yanaweza kuhesabika kama ‘maneno’. Namna hiyo inahusisha kuzingatia dhana ya ‘maneno ya kitahajia’. Neno la kitahajia ni umbo lolote lililobanwa na nafasi katika maandishi kama ilivyo. oneshwa hapa chini:

46.

1	2	3	4	5	6	7
/mwaka/	huu/	tumelimiwa/	lakini/	mwaka/	jana/	hatukulimiwa/
1	2			3	4	

Katika mfano wa hapo juu kuna maneno 7 ya kitahajia lakini kuna maneno 4 tu ya kilekiska. Inavyoelekea maandishi wa K4 walizingatia tu dhana ya neno inayohusisha tahajia. Bahati mbaya katika sarufi tukizungumzia ‘neno’ tunarejea maneno ya kilekiska kwa jumla na pia maneno ya kisarufi kama vile na, ya, tu, bila, au ambayo kwa kawaida

7.0 Uchanganuzi wa sentensi

Kipengele hiki katika K4 kinataja na kueleza njia za kuchanganua sentensi kwa kutumia: majedwali, matawi, maelezo na mishale.

7.1 Njia ya matawi

‘Matawi’ ni nyanja moja tu ya njia inayohusisha nyanja nyingine katika uwakilishaji wa muundo wa sentensi. TUKI(1990:46) imependekeza ‘kielelezo tungo’ kuelezea njia hii. Kielelezi tungo kinahusisha sio matawi tu bali pia ishara kama vile S, KN, N, KE, n.k. Hivyo ni kupotosha kuzungumzia njia ya matawi. Istilahi ambayo ningependekeza ni *mchoroti*⁴. Mchoroti ni kifupi cha ‘mchoro aina ya mti wenye matawi’. Hivyo tunaweza kuzungumzia uchanganuzi wa sentensi kwa njia ya kielelezo tungo au kwa njia ya mchoroti kutegemea msamiati unaopendelewa. Hili ni tatizo la lugha kienzo katika sarufi ya Kiswahili na wataalamu wanaohusika wanapaswa kulizingatia haraka iwezekanavyo.

7.2 Njia ya mishale

‘Mishale’ vilevile ni uwanja mmoja tu wa njia inayohusisha nyanja nyingine katika uchanganuzi wa sentensi. Kwa kweli njia hii inahusisha pia matumizi ya ishara au alama kama vile S, KN, N, KT, KE, E. Hivyo, ingefaa kuiita njia hii njia ya ishara au njia ya alama; (ikumbukwe kwamba mshale ni ishara au alama). Katika K4 njia ya ‘mshale’ na njia ya maelezo zinatumiwa pamoja. Kwa mfano, ‘mshale’ unaandamana na kauli (yaani, maelezo) kama vile: ‘Hii ni sentensi sahili’ au ‘hii ni sentensi changamano’. Hivi katika njia hii ya mishale haiwezekani kufasili sentensi sahili au sentensi changamano ‘kimshale’?

Hapo awali nimezungumzia vurugu inayotokea muundo wa sentensi ukielezwa kwa kuchanganya vipashio vyake vya kikategoria (k.m. KN, KT, N, KE) na vile vya kikazi (k.m. K, A). Vurugu hii imetokea hapa tena katika kauli kama vile: ‘Kiima hicho kimejengwa kwa kikundi nomino’ (uk.25). Hata kanuni zalishi (uk.26) katika njia ya mishale zinachanganya istilahi za kikategoria na zile za kikazi.

8.0 Muhtasari na hitimisho

8.1 Muhtasari

Nimetoa maoni ya kiundani kuhusu vipengele vya sarufi katika K3 na K4 hapo juu. Hapa ningependa kusesitiza tu mambo teule yafuatayo:

- (1) Kuna ushahidi kuonyesha kwamba waandishi wa K3 wanachukulia viambishi ngeli na viambishi nomino kuwa kitu kimoja. Hii si kweli kama ilivyooneshwa hapo juu.
- (2) Katika uainishaji wa nomino kigezo cha upatanisho wa kisarufi hakikutumika ipasavyo na matokeo yake ni mfumo wa ngeli ambazo zinaingiliana kwa kiasi kikubwa mno kwamba mfumo mzima wa ngeli unaelekea kutokuwa wa maana.
- (3) Picha imetolewa katika K3 kwamba vishazi virejeshi vinajumlisha vishazi vitegemezi; picha hii si sahihi kwa sababu kuna vishazi vitegemezi anuwai.
- (4) Ngazi ya chini katika tungo si kirai kama inavyodaiwa katika K3 bali ni mofimu.
- (5) Mara nyingi mifano inagongana na maelezo. Kwa mfano, sentensi sahili imefasiliwa kama tungo ya kishazi kimoja lakini mojawapo ya mifano ya sentensi sahili ni sentensi hii changamano: 'Tulidhani tutamkuta hapo kwako' ambapo kipashio 'tulidhani' kinadaiwa kuwa kitenzi kisaidizi, dai ambalo si sahihi.
- (6) Vile vile mifano mingi sana ya sentensi ambatano inagongana na maelezo yaliyotolewa katika K3.
- (7) Muundo wa sentensi wa kikategoria umechanganywa na ule wa kikazi. Kwa mfano, kiima na kiarifu ambavyo ni vipashio vya kikazi (functional categories) vimechanganywa na vile vya kikategoria kama vile KN na KT. Matokeo yake ni kauli za kupotosha kama vile: 'kiima kimeundwa kwa KN', au 'kiarifu kimeundwa kwa kitenzi na kikundi nomino'.
- (8) 'Njeo' na hali ni kategoria za kisarufi tofauti lakini katika K4 zimechukuliwa kuwa kitu kimoja kiasi kwamba tunaambiwa kuwa kuna 'njeo ya wakati wa mazoea' badala ya kuzungumzia hali ya mazoea.
- (9) Kuna haja ya kutofautisha kati ya urejeshi na urejeo.
- (10) Kuna haja ya kutofautisha kati ya herufi na vitamkwa kwa upande mmoja na kati ya vitamkwa (fonimu) na mofimu kwa upande mwingine.
- (11) Kuna nyanja mbili za muundo wa maneno: muundo wa kifonolojia na muundo wa kimofolojia. Waandishi wa K4 wanaelekea kutozingatia nyanja hizi za muundo wa maneno; badala yake wanazungumzia 'herufi' kama vipashio vya muundo wa neno.
- (12) Kubadili mpangilio wa herufi kama njia ya kuunda maneno ni njia ya kubahatisha tu; haina msingi wowote katika lugha na kwa vile inahusisha maneno machache sana haiwezi kutambuliwa kama mojawapo ya njia za kuunda maneno katika Kiswahili.
- (13) Kuna haja ya kupanua maelezo ya njia za kuchanganua sentensi kama ilivyopendekezwa hapo juu.

8.2 Hitimisho

Mada za kisarufi katika K3 ni mada ngumu kwa walengwa na ugumu wake umeongezeka maradufu kutokana na maelezo yasio stadi. Ni jambo la kushangaza kwamba wanafunzi wa kidato cha 3 wanatarajiwa kumudu mada hizo wakati wanafunzi wa kidato cha 4 wamepangiwa mada ambazo ni nyepesi zikilinganishwa na zile katika

K3. Lakini cha muhimu zaidi ni maelezo na uchambuzi sahihi na dhahiri wa mada yoyote ile iwe kwa wanafunzi wa kidato cha 3 au cha 4. Kwa maoni yangu waandishi wa K3 na K4 wameshindwa kwa kiwango kikubwa kutoa maelezo na uchambuzi sahihi. Ni matumaini yangu kwamba walimu wa sarufi katika sekondari wanao uwezo wa kutambua na kusahihisha yale yaliyokwenda kombo katika K3 na K4.

Tanbihi

- 1 Sarufi za Kiswahili zote zilizotangulia zinazungumzia kiambishi kinachowakilisha nomino katika kitenzi au katika kivumishi. Nomino 'haiwakilishwi' katika kitenzi au katika kivumishi kwa sababu mara nyingi nomino inayosemekana kuwakilishwa inatokea pamoja na kiambishi katika sentensi zenye tungo hizo. Kwa mfano, ina maana gani kusema kwamba kiambishi *a-* na *m-* vinawakilisha nomino *mtoto* katika tungo zifuatazo?

Mtoto analia

Mtoto mchanga

Je, mwakilishi na mwakilishwa wanaweza kukaa pamoja kwa wakati mmoja? Kusema kwamba kiambishi *a-* au *m-* katika mifano ya hapo juu vinawakilisha nomino *mtoto* katika kitenzi *analia* na katika kivumishi *mchanga* ni kupotosha dhana ya uwakilishaji. Kwa hivyo, nimependekeza istilahi *kuakisi* badala ya kuwakilisha. Nomino, *haziwakilishwi* katika vitenzi na vivumishi bali *zinaakisiwa* katika maneno hayo. Kwa kweli ni sahihi zaidi kusema kwamba kuwepo kwa nomino katika sentensi kunaakisiwa katika kitenzi au katika kivumishi.

- 2 Mtazamo mwingine ni kuchukulia kwamba viambishi patanishi *pa-*, *ku-* na *mu-* kila kimoja kinatambulisha ngeli ya nomino tofauti. Kutokana na mtazamo huu, ngeli ya 10 (katika mfumo wa ngeli uliopendekezwa katika makala hii) inagawika katika ngeli tatu tofauti, hatua ambayo inafanya jumla ya ngeli za nomino katika Kiswahili kuwa 13, za ziada zikiwa:

NG	KP	MFANO
11	PA	Hapa petu pameja
12	KU	Kwenye milima kumeanza kuonekana
13	MU	Humu ndani mna giza

Katika makala hii nimechukulia kwamba NG11 inatambulishwa na kiambishi patanishi msingi {PA} chenye alomofu /pa~ku~mu-/

- 3 Katika NG1 kiambishi patanishi msingi {YU-} kina alomofu tatu katika vitenzi yaani /yu~a~ye-/; lakini tangu Kapinga (1983) imechukuliwa kwamba zipo mbili tu, yaani /yu~a-/.

- 4 Neno 'mchoroti' ni kifupi cha 'mchoro aina ya mti wenye matawi' na limetumiwa hapa kwa maana ya 'tree-diagram' au 'phrase-marker'; tazama Wesana-Chomi (b) (itakayochapishwa sura ya 5 kwa maelezo zaidi).
- 5 Uhusiano wa kiukunjiano kwa maana ya "dependence relation (Maw, 1969). Katika sarufi za Kiswahili zilizotangulia uhusiano huu hujulikana pia kama 'utegemezi'.
- 6 Ishara (P) katika mchoroti huu inawakilisha istilahi prediketa ambayo ni maarufu sana katika sarufi. Prediketa (P) ni kipashio cha kikazi na ni nafasi inayoweza kukaliwa na kiarifu (A) tu, kiarifu na yambwa (ya), kiarifu na chagizo (CH), n.k.; tazama Wesana-Chomi (b) (itakayochapishwa sura ya 5 na ya 6 kwa maelezo zaidi).

*Shukrani kwa Dk. J. Kiango aliyepitia muswada wa kwanza wa makala hii.

MAREJEO

- Ashton, E.O. (1944). *Swahili Grammar*, London: Longman.
- Baker, C.L. (1975). "The role of parts of speech in generative grammar". *Katika Theoretical Linguistics* 2:113-31.
- Berry, M. (1977). *An Introduction to Systemic Linguistics*. London: Bartsford.
- Broomfield, G.W. (1931). *Sarufi ya Kiswahili*. London: The Sheldon Press.
- Bull, W.E. (1963). *Time, tense and the verb*. University of California Press
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Comrie, B. (1976). *Aspect*. London: Cambridge University Press.
- Dik, S. (1968). *Coordination*. Amsterdam: North-Holland.
- Dixon, R.M.W. (1968). "Noun Classes.. *Katika Lingua* 21:1014-25.
- Dougherty, R.C. (1970). "A Grammar of coordinate conjoined structures". *Katika Language* 46/4:850-98.
- Fillmore, C.J. (1963). "The position of embedding transformations in a grammar". *Katika WORD* 19:208-31.
- (1971). "Types of lexical information". *Katika Steiberg and Jakoovits*.
- Friedrich, P. (1970). "Shape in Grammar". *Katika Language* 46:379-406.
- Glaitman, L. (1969) "Coordinating conjunctions in English". *Katika Reibel na Schane* (1969).
- Gregersen, E.A. (1967). "Prefix and Pronoun in Bantu". *Katika International Journal of American Linguistics* 21.
- Halliday, MAK, (1961). "Categories of the Theory of Grammar". *Katika Word* 17: hasa uk. 241.
- Hirtle, W.W. (1975). *Time, tense and the verb*. Quebec: Presses de l'Univesite Laval.
- Hornstein, N. (1972). *Sintactic Teory 1: Structuralism*. Harmondsworth: Penguin.
- Huddleston, R. (1969). "Some remarks on tense and deixis in English". *Katika Language* 45:777-806.
- (1974). "Further remarks on auxiliaries as main verbs". *Katika Foundations Of Language* 11:215-29.

- Lakoff, R. (1971). "If's and but's about conjunction". Katika Fillmore na Langedoen (wahariri): *Studies in Linguistic Semantics*. New York.
- Langacker, R.W. (1968). *Language and its Structure*, Harcourt. New York: Brace and World.
- Lees, R.B. (1961). "The constituent structure of noun phrases". Katika *American Speech* 36:159-168
- Loogman, A.C. (1965). *Swahili grammar and Syntax*. Pittsburg OUP.
- Lyons, J. (1970). *New Horizons in Linguistics*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Kapinga, M.C. (1983). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: DUP, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Maw, J. (1969). *Sentences in Swahili: A Study of their Internal relationships*. The Presham Press
- (1974). *Morphology: An Introduction to the theory of Word Structure*. London: Cambridge University Press.
- Matthews, P.H. (1972). *Inflectional Morphology*. London: Cambridge University Press.
- Mbaabu, I. (1992). *Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Longman.
- McCawley, J.D. (1971). "Tense and time reference in English". Katika : Fillmore na Langedoen (wahariri) *Studies in Linguistic Semantics*.
- Mkude, D.J. (1983). "Uchambuzi wa sentensi za Kiswahili". Katika TUKI (1983).
- Myachina, E.N. (1981). *The Swahili Language: A Descriptive Grammar*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Nelson, K. (1974). "Concept, word and sentence". Katika *Psychological Review* 81: hasa 267
- Nida, E.A. (1949). *Morphology; A Descriptive Analysis of Words*; toleo la pili. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Nkwera, F.M.V. (1976). *Sarufi na Fasihi: Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Oko, O.R. (1986). "Tense and aspect in Yala". Katika *Journal of West African Languages*, Vol. VI No.1.
- Ota, A. (1963). *Tense and aspect in present-day American English*. Tokyo: Kenkyusha
- Palmer, F.R. (1971). *Grammar*. Penguin Books.

- Postal, P.M. (1964). *Constituent Structure; A Study of Contemporary Models of Syntactic Descriptions*. The Hague; Mouton.
- Prior, A.N. (1967). *Past, Present and Future*. Clarendon Press (1968). *Time and Tense*. Clarendon Press.
- Reibel, D.A. na S.A. Schane (1969). *Modern Studies in English*. New Jersey: Englewood Cliffs.
- Slensen, H.S. (1958). *Word Classes*. Copenhagen: Munksgard.
- Steinberg, D.D. na Jakobovits (wahariri) (1971). *Semantics*. London: Cambridge University Press.
- Taasisi ya Elimu (1996). *Kiswahili 3*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- (1996). *Kiswahili 4*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- TUKI (1983). *Makala za Semina ya Waandishi wa Kiswahili*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu Dar es Salaam.
- Waterhouse, V. (1963). "Independent and dependent sentences". *Katika International Journal of American Linguistics* 29:45-54; (iliyochapwa tena katika *Householder* 1972:65-81)
- Wesana-Chomi (kinachapishwa) (a): *Kozi Fupi Tangulizi katika Sarufi Maumbo ya Kiswahili*
- (kinachapishwa) (b): *Kozi Fupi Tangulizi katika Sarufi Miundo ya Kiswahili*